

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ
ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

Дипломна робота

(магістра)

з теми: **«ВПЛИВ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА
УСВІДОМЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ СВОБОДИ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Pss1-M19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Войцех Юлія Миколаївна

Керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Івашкевич Едуард Зенонович,
доктор психологічних наук,
професор, професор кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ СВОБОДИ У ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	9
1.1. Феномен свободи в зарубіжній психології	9
1.2. Проблема свободи у вітчизняній психології	19
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УСВІДОМЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ СВОБОДА	28
2.1. Аналіз гендерних особливостей особистості	28
2.2. Вплив гендерної ідентичності особистості на усвідомлення феномену свобода	35
Висновки до розділу 2	45
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ НА УСВІДОМЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ СВОБОДА	46
3.1. Описання вибірки, загальна характеристика етапів та методів дослідження	46
3.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження	48
Висновки до розділу 3	61
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65
ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. Впродовж століть категорія свободи в науці наповнювалась змістом і змінювалася в процесі розвитку й змін філософських шкіл та напрямків. За логікою свого становлення в якості філософської категорії «свобода» на певних етапах розвитку людства отримала соціальний статус і виступала в якості економічних та політичних вимог – свободи слова, приватного майна та ін. Для психологів важливо зберегти в якості предмету дослідження цілісний феномен свободи, не підмінити його сутність окремими проявами. Все це створює реальні передумови прояснення психологічного змісту і тлумачення свободи.

Кінець минулого та початок XXI століття ознаменовані посиленою увагою науковців до вивчення питань статусу, прав і можливостей жінок та чоловіків у родині та суспільстві, відмінностей в процесах соціалізації дівчаток та хлопчиків як фактору диференціації психології статей. Проблеми гендерного розвитку особистості набувають особливої актуальності в умовах розбудови громадянського суспільства, які диктують свободу соціального волевиявлення, вибору власної лінії поведінки в подружньому житті, сімейному вихованні дітей, творенні особистого щастя. Адже в культурі суспільства формується не лише статево-рольова поведінка, але й концепція чоловічої і жіночої психології, статевої любові, продовження роду. Розв'язання проблеми статевої соціалізації є, зокрема, важливим для змісту освіти та виховання, які закладають фундамент неупередженого ставлення до особи незалежно від її статі. Входження дитини у соціальне середовище здійснюється шляхом засвоєння статевих ролей та культури шлюбно-сімейних взаємин, завдяки яким інтеріоризується та відтворюється система ціннісно-нормативних орієнтацій, притаманних конкретному суспільству, його досвід, який, у свою чергу, передається у спадок наступним поколінням. Палітра психічного життя, яка охоплює набуття дитиною гендерної ідентичності, розвиток сексуальності, здатність до самовизначення у побудові міжстевих стосунків надзвичайно

розмаїта і потребує виокремлення найактуальніших проблем. Серед них – вивчення статево-рольових настановлень підлітків та юнацтва, динаміки формування дитячих уявлень про маскулінність, фемінність в процесі диференційованої соціалізації. Я-концепція виступає віссю статевої соціалізації, інтеграції досвіду статево-рольової та сексуальної поведінки. В ній поєднані як зовнішні, так і внутрішні її детермінанти, які проявляються одночасно як реалізація соціальних вимог, так і внутрішніх спонукань. Дослідження розвитку Я-концепції як статево відповідної системи уявлень про себе, що включає орієнтації на традиційні чи паритетні гендерні ролі, дозволить простежити вплив етнокультури, сім'ї, школи, ЗМІ на виховання жінок і чоловіків, їхні домагання, соціальні очікування, міжстатеві взаємини. Викривлений шлях розвитку статевої ідентичності як проблема вікової та педагогічної психології вимагає розробки науково обґрунтованих критеріїв психодіагностики особливостей онтогенезу статевої самосвідомості, відслідкування взаємодії природних та соціогенних факторів у транссексуальному формуванні образу Я, вироблення засобів психокорекції статевої відповідності. Не меншої уваги психолого-педагогічної науки потребує вивчення проблеми взаємозв'язку гендерного і психосексуального розвитку особистості, інтегрованості сексуальної сфери в концепцію Я, дезінтеграції її структури під впливом різних форм сексуального насилля, пережитих в дитячі та юнацькі роки, різного ставлення до сексуального та репродуктивного здоров'я в залежності від типу статевого виховання. У разі інверсії статевого потягу розвиток концепції Я як центрального особистісного утворення загострює проблему взаємозалежності гендерної та сексуальної поведінки, впливу гендерних стереотипів на особливості формування статевої самосвідомості, маскулінних або фемінних ідеологій суспільства на індивідуальні цінності тощо. Оскільки психологія статевої відмінностей та людської сексуальності має розглядатися в контексті взаємодетермінації соціального і біологічного, найбільш малорозробленою проблемою видається пізнання соціально-психологічних факторів, які в той чи інший спосіб

обумовлюють диференціацію статевої свідомості, визначають засвоєння певного типу гендерних ролей. У процесі соціалізації особливого значення набуває зміст цінностей, що культивується соціумом, їхня орієнтація на традиційний чи егалітарний характер гендерних ролей, на андро- чи феміноцентричні нормативи поведінки тощо. Аналіз стану наукової розробки проблеми соціалізації статі в психолого-педагогічній

З розвитком психологічної науки, яка потребує єдності теоретичного осмислення та емпіричних досліджень, свобода затверджувалася у статусі психічного явища – якості людини. Співпраця філософів і психологів призвела до появи єдиного семантичного простору розуміння і вивчення свободи, в якому заявлені філософські і психологічні вектори пізнання.

Вивченням феномену свободи у зарубіжній психології займались З. Фрейд, А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, К. Юнг, Є. Фромм, А. Бандура, Дж. Келлі, Р. Мей, Дж. Рейчлек, Т. Тулку, Ю. Козелецький та інші. Представниками вітчизняної психології, що вивчали феномен свободи, є І.М. Сеченов, І.П. Павлов, М.О. Бернштейн, В.П. Зінченко, О.Ф. Лазурський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Є.І. Кузьміна та інші.

Завдяки психологічному вектору, який репрезентує суб'єкта в якості одиниці аналізу всіх психічних явищ, а тому об'єднує онтологічну, гносеологічну та аксіологічну основу розуміння свободи, надає можливість на основі об'єктивних методів підтвердити філософське уявлення про неї, розкрити нові сторони і прояви в житті людини.

У наш час проблема розуміння свободи людини в психологічній науці є однією із основних, яка потребує уваги та осмислення. Свобода виступає необхідною умовою самовизначення особистості, створення, збереження і трансляції своєї особистісної позиції по відношенню до цінностей у системі міжособистісної взаємодії. Питання, пов'язані з особливостями статі людини та її психологічними відмінностями, в останній час часто входять до переліку гострих та найбільш активно обговорюваних питань у суспільстві.

Тому це і спричинило прийняття нами рішення про визначення у нашому науковому дослідженні впливу гендерної ідентичності особистості на усвідомлення феномену свободи.

Об'єкт дослідження – феномен свободи як психологічна категорія.

Предмет дослідження – вплив гендерної ідентичності особистості на усвідомлення феномену свободи.

Метою дослідження є визначення впливу гендерної ідентичності особистості на усвідомлення феномену свободи.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз погляду на феномен свободи в зарубіжній та вітчизняній психології.
2. Здійснити теоретичний аналіз гендерних особливостей особистості.
3. Дослідити емпіричним шляхом вплив гендерної ідентичності особистості на усвідомлення феномену свобода.
4. Проаналізувати та інтерпретувати отримані результати.

Гіпотезою нашого дослідження є те, що чоловіки та жінки з андрогінною психологічною статтю мають більш високий рівень усвідомлення внутрішньої свободи та свободи у суспільстві, ніж чоловіки та жінки з фемінінною чи маскулінною психологічною статтю.

Методи дослідження: теоретичні: науково-теоретичний аналіз психологічної літератури з теми дослідження; емпіричні: методика діагностики психологічної статі особистості (С. Бем); контент-аналіз визначень феномену свобода; анкетування.

Методологічні та теоретичні засади дослідження впливають із загальних принципів психологічної науки про єдність свідомості і діяльності, про опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, про провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, викладених у працях І. Ващенко, Л. Виготського, Т. Ворнік, Т. Говорун, Г. Костюка, О. Кікінежді, О. Леонтєва, С. Рубінштейна, С. Максименка, О. Фальової, П. Чамати. Ідейно-теоретичне підґрунтя аналізу проблем впливу гендерної ідентичності та

соціалізації склали концептуальні підходи генетичної, педагогічної та вікової психології щодо закономірностей розвитку особистості, її мотиваційно-потребової сфери, розвитку особистості в умовах учбової діяльності, розвиваючого навчання, що містяться в наукових доробках Л. Божович, Ж. Вірної, М. Боришевського, Т. Говорун, О. Кікінежді, С. Максименка, В. Моляко, Н. Рейнвальд, І. Чеснокової, В. Ядова.

База дослідження. Дослідження проводилось упродовж вересня і жовтня 2020 року. У нашому дослідженні взяли участь 247 респондентів, з них 149 жінок і 98 чоловіків віком від 18 до 35 років. До складу вибірки увійшли студенти, які навчаються за різними спеціальностями різних закладів вищої освіти м. Чернівці, а також представники різних професій, які обіймають різні посади в державних установах і на приватних підприємствах. Усі учасники дослідження із м. Чернівці.

Наукова новизна полягає у зв'язку психологічної статі з усвідомленням феномену свобода, що до цих пір не було розглянуто повністю; у комплексному дослідженні гендерних особливостей усвідомлення феномену свобода. У вітчизняній психологічній літературі підіймалось питання усвідомлення феномену свободи особистістю, проте саме вплив гендерної ідентичності дотепер не розглядався.

Практичне значення: результати, отримані у нашому дослідженні, можна використовувати в роботі практичних психологів, результати дослідження мають значення з метою поглиблення та систематизації теоретичних і практичних знань науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти при підготовці майбутніх спеціалістів за спеціальностями психологія та практична психологія.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в можливості використання результатів дослідження в роботі практичних психологів та з метою поглиблення та систематизації теоретичних і практичних знань педагогам закладів вищої освіти при підготовці майбутніх фахівців за спеціальностями психологія та практична психологія.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2019-2020 навчальному році зі спеціальності «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 10-23 вересня 2020 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та до 102 річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (27 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 14 лютого 2020 р.), на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2020 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2021 р.), на XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2021 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Войцех Ю.М. Вплив гендерної ідентичності особистості на усвідомлення феномену свобода. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квітня 2021 р.* : Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В. 2021. С.59–62.

Структура та обсяг випускової роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та містить 5 рисунків, 4 таблиці, додатки.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукових джерел та проведення емпіричного дослідження уможливили дійти висновків про те, що в психологічній літературі свобода розглядається як необхідна умова самовизначення і самореалізації особистості, побудови, збереження і трансляції своєї особистісної позиції по відношенню до етичних, духовних цінностей у системі міжособистісної взаємодії. Психологічне розуміння свободи має не тільки теоретичне, а й практичне значення в плані поглиблення уявлення про свободу як про механізм розвитку особистості, створення реальних умов для розвитку свободи мислення і творчості людини, як сучасний етап існування особистості.

Вплив гендерних особливостей на усвідомлення особистістю феномену свободи відіграє чималу роль у розумінні цього поняття. Пізнання себе як особистості, прийняття своїх власних якостей та усвідомлення себе як особистості з певним комплексом характеристик надає можливість людині відчувати себе більш впевненою і вільною, що буде відображатись на особливості сприйняття особистістю внутрішньої свободи і свободи в суспільстві.

На підставі систематизації та узагальнення теоретичного матеріалу стосовно впливу гендерних особливостей особистості на усвідомлення феномену свободи ми дійшли висновку, що такі гендерні характеристики особистості як маскуліність та фемінність представляють собою сукупність індивідуальних рис, які проявляються в особливостях поведінки особистості, ієрархії її основних життєвих цінностей і позицій, які зумовлюють наявність певних рамок у поведінці, необхідність відповідати певній статі, що в результаті може знижувати рівень усвідомлення свободи. На відміну від такої гендерної характеристики особистості як андрогінія, яка представляє собою сполучення в індивіді маскулінних та фемінінних рис при адекватній статевій самосвідомості і стевій ідентичності, що дозволяє особистості менш жорстко дотримуватися статево-рольових норм, вільно переходити від традиційно

жіночих занять до традиційно чоловічих і навпаки, забезпечує можливість почуватися більш вільно як внутрішньо так і в суспільстві.

Після теоретичного аналізу проблеми впливу гендерних особливостей особистості на усвідомлення феномену свобода, ми провели комплексну діагностику, і дійшли висновків, що поставлена нами гіпотеза підтвердилася.

Встановлено, що більшість респондентів усвідомлюють свободу не як внутрішнє відчуття, а, насамперед, як звільнення від зовнішніх обставин. Відносно статевих характеристик, то для жінок визначення феномену свобода в більшій мірі полягає у розумінні свободи як можливості бути вільною внутрішньо, тобто для них свобода полягає в категорії вивільнення від внутрішнього контролю як процесу внутрішньої саморегуляції, яка в більшій мірі не залежить від зовнішніх факторів. На відміну від жінок, у визначеннях феномену свобода чоловіками не простежується закономірності стосовно зовнішньої чи внутрішньої свободи, тобто свобода від зовнішніх факторів чи свобода від власних обмежень виражена приблизно однаково.

Але у чоловіків в більшій мірі виражене розуміння свободи як фінансової незалежності. Також на відміну від жінок у розумінні свободи чоловіки майже не використовують «внутрішню свободу» і «незалежність від інших людей» як синонім свободи, в той час коли для жінок це є найбільш популярним визначенням.

Що ж стосується спільного між жінками і чоловіками у визначенні феномену свобода, то найбільш популярним серед представників обох статей є таке визначення, як «можливість діяти без обмежень».

У результаті обробки результатів за шкалами по внутрішній свободі і свободі у суспільстві ми виявили, що чоловіки та жінки в цілому відчувають себе вільними як внутрішньо, так і у суспільстві, але ми виявили, що фемінінні жінки відчувають себе менш вільними у суспільстві, аніж всі інші учасники дослідження, а респонденти, які виявились андрогінними, не залежно від біологічної статі, продемонстрували максимально високі показники усвідомлення свободи у суспільстві, це говорить про те, що гіпотеза нашого

наукового дослідження підтвердилася. Нами виявлено одну й ту саму закономірність відносно гендерних особливостей усвідомлення як внутрішньої свободи, так і свободи у суспільстві.

На перспективу плануємо надалі займатися детальнішим вивченням та дослідженням проблем, пов'язаних із психологією свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.В. Половая дифференциация и межличностные отношения в детской группе. *Вопросы психологии*. 1987. № 5. С. 70–78.
2. Агеев В.С. Мужчины и женщины Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 1990. С. 70–78.
3. Алешина Ю.Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины. *Вопросы психологии*. 1991. С. 74–82
4. Алешина Ю.Е. Ролевой конфликт работающей женщины. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 80–88.
5. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии*. 1996. №1. С. 131–143.
6. Астафьев П.Е. Опыт о свободе воли. Москва : Университетская тип., 2008. 326 с.
7. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 452 с.
8. Барц Э. Игра в глубокое: Введение в юнгианскую психодраму. Москва : Независ. фирма «Класс», 2007. 144 с.
9. Берн Ш. Гендерная психология. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 320 с.
10. Берн Э. Игры в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. Москва : Прогресс, 1988. 258 с.
11. Бовуар С. Второй пол. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК,, 2007. 800 с.
12. Бэм С. Трансформация дебатов о половом неравенстве. Феминизм и гендерные исследования : Хрестоматия. Тверь, 1999. С. 68–82.
13. Введение в гендерные исследования. Ч. I: [учебное пособие] / [Под ред. И.А. Жеребкиной]. Харьков : ХЦГИ, 2001; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 708 с.

14. Вейнингер О. Пол и характер: Принципиальное исследование. Москва : Терра, 1992. 480 с.
15. Визгина А.В., Пантилеев С.Р. Проявление личностных особенностей в самоописаниях мужчин и женщин. *Вопросы психологии*. 2001. №3.
16. Владиславлев М. Психология. Исследование основных явлений душевной жизни : [В 2 т]. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 452 с.
17. Выготский Л.С. Собрание сочинений: [в 6-ти т.]. Москва : Педагогика, 1982.
18. Гингер С. Женский мозг и мужской мозг. *Психодрама и современная психотерапия*. 2003. № 3. С. 4–11.
19. Говорун Т.В. Феміністична проблематика у психології статевої свідомості. Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 1999. С. 32–33.
20. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Стать та сексуальність: Психологічний ракурс. Тернопіль : Нова книга. Богдан, 1999. 343 с.
21. Гордеева Н.Д., Зинченко В.П. Роль рефлексии в построении предметного действия. *Человек*. 2001. №6. С. 26–41.
22. Горностай П.П. Ресурсы женственности и мужественности. *Журнал практического психолога*. 2003. №6. С. 51–55.
23. Горностай П.П. Социализация личности и психологические роли. *Теоретические и прикладные вопросы психологии (материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения-97»*. Вып. 3. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 325–330.
24. Джонсон Р.А. Он. Глубинные аспекты мужской психологии [пер. с англ.] Харьков : Фолио; Москва : Ин-т общегуманит. исслед. 1996. 190 с.
25. Зеленский В.В. Аналитическая психология. Словарь (с английскими и немецкими эквивалентами). Санкт-Петербург : Б.С.К., 1996. 324 с.
26. Келли Г. Основы современной сексологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000.

27. Клецина И.С. Гендерная социализация: [учебное пособие]. Санкт-Петербург : Из-во РГПУ им А.И. Герцена, 1998. 354 с.
28. Кон И.С. Социология личности. Москва : Политиздат, 1967. 383 с.
29. Кочарян А.С. Личность и половая роль: Симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии. Харьков : Основа, 1996. 127 с.
30. Крейг Г. Психология развития. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 992 с.
31. Кудинов С.И. Полорольевые аспекты любознательности подростков. *Психологический журнал*. 1998. Т.19. №1. С.26–36.
32. Кузьмина Е.И. Иллюзия свободы. Психологический лексикон. Энциклопедический словарь. [В 6 т.] / [под общ. ред. А.В. Петровского]. Москва : ПЕР СЭ, 2005. С. 122–123.
33. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 336 с.
34. Либин А.В. Половые различия: биологическая эволюция и социальные традиции. *Дифференциальная психология*. Москва : Смысл, 1999. С. 102–108.
35. Лебедева Н.М., Иванова Е.А. Путешествие в Гештальт: теория и практика Санкт-Петербург : Речь, 2005. 560 с.
36. Лефевр В.А. От репрезентации рациональности к репрезентации свободной воли. *Психологический журнал*. Т.15. №2. 1994. С. 99–121.
37. Лопухова О.Г. Психологический пол личности: адаптация диагностической методики. *Прикладная психология*. 2001. №3. С. 187–192.
38. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2003.
39. Мниховский А. Женственность. [3-е изд.]. Киев : Наукова думка, 1985. 74 с.
40. Мэй Р. Сила и невинность. Москва : «Смысл» 2001. 350 с.
41. Мысливченко А.Г. Феномен внутренней свободы. О человеческом в человеке. Москва : Политиздат, 1991. 248 с.

42. Норвуд Р. Женщины, которые любят слишком сильно. Москва : Добрая книга, 2002. 376 с.
43. Онуфрієва Л.А., Лесик А.І. Дослідження феномену свобода у зарубіжній психології. *Перспективні напрями розвитку педагогічних та психологічних наук* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 13-14 лютого 2015 р.). Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. Частина II. С.76–79.
44. Психологическая энциклопедия [под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха]. Санкт-Петербург : Питер. 2003. 899с.
45. Психология личности: Словарь справочник [под ред. П. П. Горностая и Т.М. Титаренко]. Киев : Рута, 2001. 320 с.
46. Павлов И.П. Рефлекс свободы. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 80 с.
47. Реан А.А. Психология изучения личности: учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 300 с.
48. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва : Изд. ВЕЧЕ.АСТ, 2003. Т.2. 559 с.
49. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва : Изд. ВЕЧЕ. АСТ, 2003. Т.1. 591 с.
50. Роджерс К.Р. Взгляды на психотерапию, становление человека. Москва : Издательская группа «Универс», 1994. 400с.
51. Романов И.В. Особенности половой идентичности подростков. *Вопросы психологии*. 1997. №4. С. 39–47.
52. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. Проблемы общей психологии Москва : Педагогика, 1993. С. 255–385.
53. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти. [Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів]. За наук. ред. С.Д. Максименко, Л.М. Карамушка, Т.В. Зайчикова [2-е вид., перер. і доповн.]. Київ : Міленіум, 2006. 368 с.

54. Словарь гендерных терминов [под ред. А.А.Денисовой] Региональная общественная организация «Восток-Запад : Женские Инновационные проекты». Москва : Информация XXI век, 2002. 256 с.
55. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Санкт-Петербург : «Речь», 2002. 280 с.
56. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
57. Толстых А.В. Возрасты жизни. Москва : Молодая гвардия, 1988. 223 с.
58. Троицкий М.М. Наука о духе: Общее свойство и законы человеческого духа. Москва : Дело, 1992. Т.1, 2.
59. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 324 с.
60. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. Москва : Ренессанс, 1991. 436 с.
61. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Прогресс, 1990. 326 с.
62. Фромм Э. Душа человека. Москва : Республика, 1992. 268 с.
63. Хорни К. Женская психология [пер. с англ.] Санкт-Петербург : Восточно-Европейский институт психоанализа, 1993. 224 с.
64. Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. [Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной]. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000. 400 с.
65. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения исследования и применение. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997. 646 с.
66. Чекалина А.А. О формировании Я мальчика и Я девочки – мужчины и женщины. *Мир психологии*. 2002. №2. С. 110–117.
67. Шапарь В.Б., Россоха В.Е., Шапарь О.В. Новейший психологический словарь [под общ. Ред. В.Б. Шапаря]. Ростов на Дону : Феникс, 2006. 808 с.
68. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна [пер. с англ.]. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 416 с.
69. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризисы [пер. с англ.] Москва : Прогресс, 1996. 344 с.

70. Юнг К.Г. Аналитическая психология. Санкт-Петербург : Питер, 1994. 320 с.
71. Юнг К.Г. Архетип и символ. Москва : Ренгессанс, 2001. 456 с.
72. Юферева Т.И. Образы мужчин и женщин в сознании подростков. *Вопросы психологии*. 1985. №3. С. 84–90.
73. Govorun T., Vornik B. The International Encyclopedia of Sexuality. Vol. 3. Spain to the United States. New York: Continuum, 1997. P. 1267–1308.
74. Govorun T., Vornik B. Sexuality victimized teenagers in the focus of sociological study // Child Sexual Violence. Supplement from the East-West Conference. Prague 1996 – Prague, 1997. P. 47–51.
75. Govorun T. Sex education in Ukraine. Sexual Science, 1994. Miami: The Society for the Scientific Study of Sex, 1994. P. 21.
76. Vornik B., Govorun T. Differential diagnostic criterion of gender identity disorders. *Civilization, sexuality and social life in historical context-hidden face of urban life*. SOTE international conference, Budapest, 1995. P. 26.
77. Govorun T., Vornik B. The self-concept development of transsexual persons. *Counseling service for person with gender dysphoria. XV Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association Symposium: The State of Our Art and the State of Our Science*. Vancouver B.C. Canada, 1997. P. 73.
78. Vornik B., Govorun T. Counseling service for persons with gender dysphoria. *XV Harry Benjamin Symposium: The State of Our Art and the State of Our Science*. Vancouver B.C. Canada, 1997. P. 122.
79. Govorun T., Vornik B. The self-concept development of transsexual persons. *13th World Congress of Sexology: Sexuality and Human Rights. Valencia, Spain*, 1997. P. 152.
80. Govorun T. Sexuality in the concept of the self. *14th world Congress of Sexology*. Hong Kong, 1999. P. 13.
81. Kukharensko S., Govorun T. The resocialization of sexually abused children in foster families. *15th world Congress of Sexology*. Paris, 2001. P.126.

82. Vornik B., Govorun T. Factors contributing to teenagers sexual abuse. *13 World Congress of Sexology: Sexuality and Human Rights*. Valencia, Spain, 1997. P. 101.